

САМУР

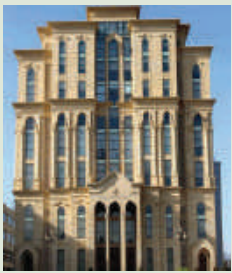
№ 5 (370) 2024-йисан 24-июль

Онлайн

1992-йисан январдилакъатзава
Цийивилер
www.samurpress.net

И ЧИЛ ХАЙИ ДИГЕ Я

КЫЛЕ ФИДА

Алай йисан 28-июндиз Азербайжан Республикадин Президент Илгам Алиева Милли Межлис ахъаюн ва нубатдилакъеция тир сечкияр кыле тухун патал серенжемдиз къул чугунай. Серенжемдив

къадайвал, сечкияр цинин йисан 1-сентябрдиз кыле фида. Гзаф партийри чпин векилрин кандидатура къалурнавай сечкирииз СНГ-дай ва маса къецепатан уьлквейрай гуьзет ийидай 300 касдиз теклифнава.

«Умуд» партиядин седри Икъбал Агъзадеди ва Ватандашвили Рейсавилин Партиядин кыл Сабир Руьстемханлыди мад гилера депутат хъун патал чпин кандидатура къалурнавач. Га са вахтунда «Цийи Азербайжан» Партиядик квай Васиф Талыбов, Иса Гъабиббейли, Октай Асадов ва Саттар Мегъбальевни чпин кандидатура къалурнавачирвилилай и гилера депутат хъижедач.

КАРДИК КУТУНВА

Чи республикада «Зимихи уьлкве» твар ганвай марафон кардик кутунва. Экологиядин министер-

стводи арадиз гъанвай и мярекат агъалийрин рикйай хъанва. И йикъара Сумгаит шегъерда, Исмаиллы, Шеки, Кцар, Хызы ва са къадар маса районра кыле тухвай, министерстводин, районрин идарайрин къвалахдарри, чкадин агъалийри, волонтерри иштирак авур марафондин вахтунда 3 тонндилак гзаф зирзбил къватнава.

Вири республикадиз талукъ тир марафон гъар гъафтедин хемис ва кишдин йикъара кыле тухуда. Гуьуьун ва вацарин кьерехар, тамар зирзбилдикай михъуниз генани мукъувай фикир гуда.

ГЪАЗУРВИЛЕР АКВАЗВА

Цинин йисан ноябрдиз Баку дуьньядин климатдин сиясатдин меркездиз элкъеда. Ина Садхъан-

вай Миллетрин Тешкилатдин гъава дегиш хъунихъ галаз алакълу тир конференция (COP29) кыле фида. Дуьньядин халкъариз талукъ тир и зурба мярекат 11-ноябрдилак 22-ноябрдалди давам жеда.

Бакуда мярекатдиз гегъеншдаказ гъазурвилер аквазва, гзаф абадвилер кыле тухузва, куьчяр, паркар, ял ягъидай вири чкаяр гуьнгуьна хуьтазва. Шумудни са къецепатан уьлквейрай къевезвай мугъманар хъсандиз къабулун паталди чи республикадин меркезда герек тир вири жуьредин къулайвилер арадал гъизва.

Кцар райондин Хылерин хуьр

ЧИ КЪЕГЪАЛ РУХВАЯР

МИРЗЕБЕГ АХУНДОВ

Адан твар Россиядин ва СССР-дин тарихда гъатнава. 1897-йисуз Самур округдин Мискискар хуьре дидедиз хъайи Мирзевег Ахундова Харьковдин Хуьруьн Майишатдин ва Тамун Крадин Институт акъалтарнай. 23 йиса аваз Дагъустандин сад лагъай хуьруьн майишатдин комиссар хъайи ада «Чилин Гъагъиндай Декрет» кылиз акъуддайла гъазурай «Вири Халкъди Менфят Къачун Патал Чилин Майишат Туькьурунин Къайда» вири СССР-да кардик кутунай. Неинки Къафкъазада, гъакъни СССР-да виридалайни жегъил министр тир ада га са вахтунда хуьруьн майишатдин мелиорация, тамарин майишат хътин хилериз, гъакъни чехирчивилин ва консервийрин санайдиз регъбервал ганай. Ада сифте яз Дагъустанда чилин ва цин реформарни кыле тухванай.

Сифте яз Дагъустанда Яру Гъед орден къачур М.Ахундов мад са шумуд ордендиз ва цуд къван медалриз лайихлу хъанай. В.И.Ленина ва И.В.Сталина ада уьлкве паталди чугур зегъметдиз зурбаз къимет ганай. Ленина «Мирзевег Ахундов масадбурухъ галаз гекъигиз тежедай хътин алакълу авай, цийи гъукуматдиз виридалайни вафалу ксарикай сад я» лагъанай. Сталина адаз ихътин къимет ганай: «Юлдаш Ахундов лугъуз тежедай къван зурба крар кылиз акъудай инкъилабчи я».

Мирзевег Ахундоврагъметдизфейидалай къулукъ урус члалал акъатзавай «Яру Дагъустан» газетди вичин 1928-йисан 15-сентябрдиз акъатай нумрада хъенай: «Юлдаш Мирзевег Ахундов надир алакълу авай,

халкъ виридалайни гзаф вичин члалахъ тир, халкъдиз виридалайни гзаф къанзавай къагъриманрикай тир». Газетди га нумрада Дагъустандин Халкъдин Комиссарин Советдин къарарни чапнай. Им Магъачкъаладин «Яру дагъви» къваллиз, меркездин ва Дербентдин хуьруьн майишатдин техникумриз, Дагъустандин са шумуд хуьруьз ва колхоздиз Мирзевег Ахундован твар гуниз талукъларнавай къарар тир. Хуьруьн Майишатдин Институтдин студентар паталди М.Ахундован тварцихъ галай пуд жуьредин стипендияр тайинарнай.

Халкъдин къегъал хци вичин дуьнья дегишарайдалай 10 йис алаатайдалай къулукъ Дагъустандиз регъбервал гувзай члулаз къуватри – обкомдин сад лагъай секретарь Сорокина ва республикадин къенепатан крарин министр Ломоносова Мирзевег Ахундова Нажмудин Самурскидихъ галаз санал къвалахнавайди я лагъана адакай репрессиядин къурбанд авунай ва хуьрерилай, колхозрилай, техникумрилай и лезги къегъалдин твар алуднай. Алай вахтунда Магъачкъаладин са куьчедал ва шегъердин патав гвай са посёлкадал М.Ахундован твар ала. Хайи хуьре гуьмбет эцигна, мектебдиз адан твар ганва.

ТАГЪИР ИСМАИЛОВ

1953-йисуз Дагъустандин Рутул райондин Ихрек хуьре дидедиз хъайи техникадин илимрим доктор, профессор Тагъир Исмаилов вири дуьньядиз сейли физик я. Гзаф йисара Дагъустандин Гъукуматдин Техникадин Университетдиз регъбервал гайи ада и илимдин кархана Россиядин виридалайни хъсан 100 универ-

ситетдин жергедиз акъудна.

1000-далай гзаф илимдин къвалахрин, 8 монографиядин автор тир Тагъир Исмаилова Дагъустан Республикадин ва Россиядин илимдин лайихлу деятель хътин гуьрметдин тварар къачунва. Адан шумудни са къвалахар къецепатан уьлквейра чап хъанва.

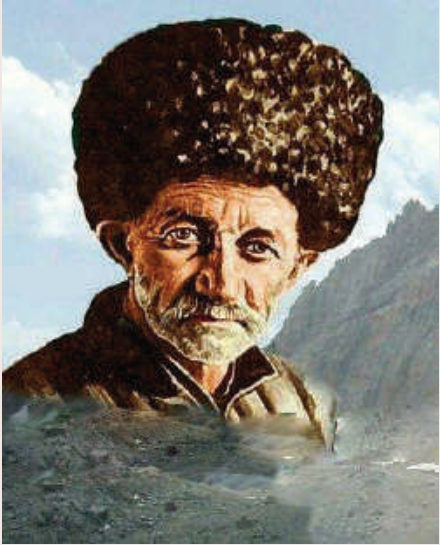
Дагъустан Республикадин Халкъдин Собранидин депутат тир Т.Исмаилован илимдин агалкъунриз ада къачунвай медалар ва орденар хъсан субут я. Ам «Европадин ери» къизилдин медалдиз, Ярослав Мудрыдин ордендиз, Пак Софиядин ордендиз, «Петербургда кылдин кас» къизилдин медалдиз лайихлу хъанва. Ада 2004, 2005 ва 2009-йисара РФ-дин «Йисан ректор» твар къачуна. Лезги алимдин твар «Россиядин виридалайни хъсан инсанар», «Россиядин машгъур деятельар» тварар ганвай энциклопедияра гъатнава. Ада илимдин техникадин хилай Дагъустан Республикадин гъукуматдин премия къачунва.

Лезги алим вири дуьньядиз сейли тирди субутзавай делиларни гзаф ава. Ам Кэмбриджада чап хъанвай, «Дуьньяда вуж вуж я?» твар ганвай дуьньядин халкъариз талукъ тир малуматдин ктабда, гъакъни «Дуьньядин халкъариз талукъ тир биографиядин гафарганда» вичин твар гъатнавай тек сад тир дагъустанви алим я. 2008-йисуз алимдиз «Россиядин гуьрметлу ватангъли» орден, 2013-йисуз «Дагъустан Республикадиз авур къуллукъдай» орден гана. Га йисуз Тагъир Исмаилова «Дагъустандин игит» твар къачуна.

СТІАЛ СУЛЕЙМАНАН ЙИС

РИКІЕРА ХКАЖ ХЪАНВАЙ ГУЪМБЕТ

Дагъустан лагъайла гъясатда вилерикай дагъларин улькве, азадвал патал женг чӀугур руьгъдиз къакъан инсанрин макан карагда. Ахпарикел камаллу гафарин дагълар хкажна, и улькве вири дуньядиз сейли авур устадар хкведа. Ина СтІал Сулейман лугъудай са чӀехи дагъни ава. Шумуд йисар я Дагъустандин символдиз элквевна и тІвар. Ада тек са дуньядин лезгийрин арада ваъ, гъакІни вири дагъустанвийрин арада дуствилин, стхавилин муьгъ туькІурзава.

Азербайжандин Гьукуматдин Университетдин II курсуна кІелдайла чаз СССР-дин халкъарин эдебиатдай тарсар гузвай. Сад лагъай лекция СтІал Сулейманакай тир. А юкъуз заз дуньяди жувадай бахтатар инсан авачирди хъиз хъанай. Профессорди чи ватангълидикай, зи рикІ алай шаирдикай маса халкъарин векилри лагъанвай кӀиметлу гафар мецел гъайила хвеша хъайи къван вуч тир заз. Гъа юкъуз зун гъейранарай мад са кар хъанай. Азербайжанда лезги эдебиатдал рикІ алай инсанар хъунухи лувар кутунай зак. Ватанпересвилин гиссер вуч ятІа гъа юкъуз къатІанай за. А гиссер Сулеймана бахшна заз.

Зи рикІел мад са вакъиа – 1994-йисан майдин вацра Азербайжандин гьукуматди Бакудин Муслим Магомаеван тІвар-

цІихъ галай филармонияда тешкилай СтІал Сулейманан 125 йисаз талукъарнавай мярекат хтана.

Анал чи шаирдикай республикадин кхъирагрин кІватІалдин къил Анара, “Самур” Лезги Милли Меркездин къил профессор Али Мусаева, Азербайжан-Дагъустан тешкилатдин регъбер, профессор Панагъ Халилова ва масадбуру раханай. Доклад авун зи хиве тунвай. Сегънедиз экъечІайла за доклад столдал эцигнай ва СтІал Сулейманан уьмуьрдин рекъикай жуван саягъда хуралай ихтилатиз эгечІнай. РикІ ацІанваз за адан къилел атай къван мусибатрикай, шаирди чӀугур женгерикай, адан руьгъдин къакъанвилекай раханай. Чка атунивай Сулейманан шииррай мисаларни гъизвай.

Залди нефес къачун тавуна яб акалзавай. За рахунар къилиз акъудайла инсанри кІвачел къарагъна сегънедин цахъай куьрсарнавай Сулейманан портретдиз капар янай, адаз икрам авунай. Заз СтІал Сулейманаз маса халкъари гъикІ икрамзаватІа гъа юкъуз мад гъилера чир хъанай.

Бакуда лезги чІалал “Самур” газет акъатиз 32 йис я. Чи редакциядин цахъай куьрсарнавай, лезги чӀугвар Магъмуд Челебова чӀугунвай СтІал Сулейманан портретди 32 йис я чаз дидед чІал кІанарунин, халкъдиз къуллугъ авунин, руьгъдай ават тавунин рехъ къалуриз, чак руьгъ кутаз. Чи тІвар-ван авай къелемгъли Муьзеффер Меликмамедовахъ галаз санал чна газет акъудиз къил кутур сифте йикъалай “Самурдин” темайрикай сад СтІал Сулейманан уьмуьрдин рехъ ва яратмишунар хъана. А рехъ чна къенин юкъузни давамарзава.

Чи виридалайни кар алай кІвалахрикай сад Азербайжанда СтІал Сулейманан юбилейрин нянир къиле тухун хъанва. 1999-йисуз “Самур” газетдин редакцияди Бакуда шаирдин 130 йисан, 2009-йисуз 140 йисан, 2019-йисуз 150 йисан юбилейр гегъеншдиз къиле тухвана. Жув

гъа мярекатрин режиссер яз за шаирдин уьмуьрдин рекъикайни яратмишунрикай гегъеншдиз ихтилатна. Муьзеффер Меликмамедова чӀехи камалгълидин поэзиядин къетІенвилерикай рахана. Жегъилри лезги, азербайжан ва урус чІаларал шаирдин шиирар хуралай кІелна. Ахпа “Сувар” ансамблдин иштиракдалди концерт къиле фена.

Дарвилерини четинвилери гъурбатриз акъудай СтІал Сулеймана вичин уьмуьрдин къве йис Генжеда, Низами Генжевидин ватанда, бияндин дугулар гъасилзавай заводда ингилис капиталистрин гъилик кІвалахиз акъудна. Ина ада азербайжан чІал чирна, РагъэкъечІдай патан поэзиядихъ галаз муькувай таниш хъана. Са къадар вахтунда Семеркъендда кІвалахайдалай къулухъ ам Бакудиз – цІуд агъзурралди лезгийри кІвалахзавай шегъердиз хтана. Ина ам нефтІадин мяденра кІвалахал акъвазна.

Ада са къадар шиирар азербайжан чІалал къелемдиз къачунва. 1926-йисалай адан азербайжан чІалал кхъенвай шиирар “Dağistan fığarası” газетдин чинриз акъатна. Абурук «Мулладиз», «Кавказ», «Колхоз» ва масабур акатзава.

1934-йисан 17-августдиз Москвада къиле феи советрин кхъирагрин I съезддал азербайжан чІалал рахай шаирди вичин “Gəlmişik” тІвар ганвай шиирни гъа чІалал кхъенвай.

Вич Дербентдай СССР-дин Верховный Советдиз депутатвиле кандидат къалурайла шаирди хуьр-хуьр къекъевена халкъдин гъаларикай хабар къунай. Ингъе 1937-йисан репрессиядин гарарни харар адавни агатна. Нажмудин Самурский, Гъажибег Гъажибегов хътин намуслу ксарихъ халкъдин душман хътин тІвар гилигна дустагъханайриз вегъейла адан рикІи эхнач. Гъа йисан 23-ноябрдиз ада вилер эбеди яз мичІна. И хабарди къарсурай Азербайжандин шаир Осман Сарывеллиди кхъенвай: «Къуй шехъиз тахъурай дагъви стхаяр, Чпихъ

рекъин тийир са шаир ава». Гъа инал лугъун хъи, 1957-йисуз сифте яз СтІал Сулейманан уьмуьрдин рекъизни яратмишунриз талукъарнавай фильм чӀугурдини Азербайжандин киностудия я.

СтІал Сулейманан яратмишунар илимдин рекъелди Азербайжандани чирнава. 1959-йисуз басма хъайи “Дагъустандин эдебиатдин антология” гъадан шииралди ахъа жезва. Азербайжанда шаирдин яратмишунар илимдин рекъелди гегъеншдаказ чирнавайди филологиядин илимрин доктор, профессор Панагъ Халилов я. Шаирдин шиирар лезги чІалай азербайжан чІалаз Самед Вургун, Осман Сарывелли, Неби Хезри хътин машгъур шаирри элкъуьрнава.

Агъадихъ галай шиир за устадин руьгъдиз бахшнава.

СТІАЛ СУЛЕЙМАНАЗ

*ЧӀехи шаир, элдиз кІани,
Ви шиирар – виртІед къунуь,
Икъван верцІи, икъван къени
ЧІал авани ви чІал хътин?*

*Мизанди я девирдин саф,
Чара ийиз къуьлни чафчаф,
Ви паквилез авани гаф,
Вун – чигедин стІал хътин.*

*Гъахъни дуьзвал вине къуна,
Халкъдин дердер рикІе туна,
Хура шумуд къван акъуна,
ТІал авачир ви тІал хътин.*

*Чуриз кІанз дуньядин караи,
Садбуру авурла тараи,
Ви амалар пак тир, фараи,
Чи дагъларин кІватІал хътин.*

*Ви тІварцІуз къе ава гъуьрмет,
Ваз эллери гана къимет,
Лагъ, гъи рикІе ава гъумбет
Сулейманан тимтал хътин?!*

Седакъет КЕРИМОВА

ДЕЛИЛАР ГЪИИИВА?

Играми редакция! И йикъара чи чӀехи шаир СтІал Сулейманан Дагъустанда къиле тухвай 155 йисан юбилейдин мярекатди чак руьгъ кутуна. И вакъиадин таъсирдик кваз за СтІал Сулейманахъ галаз алакълалу бязи делирикай кхъин къетІ авуна.

Шаирди вичи лагъайвал, Сырь-Даря вацІалай эцигзавай муькъвел кІвалахай ам гуьгъуьнлай Бакудиз хтанай ва пул тІмил гумай лугъуз ина амукъна са гужуналди нефтІадин буругъра кІвалахал акъвазнай. Бакуда ада къве йисуз кІвалахнай. Гъайиф хъи, шаирдин Бакуда хъайи вахтар икъван гагъди ахтармишнавач. Гъавилай СтІал Сулейманакай кхъизвай бязи къелемгълийри и месэладал атайла татугайвилериз рехъ гузва. Месела, садбуру СтІал Сулеймана фялейрин 1905-йисан забастовкадин вахтунда Бакуда кІвалахзавай лугъузва. Им эсиллагъ дуьз фикир туш. Вучиз лагъайтІа

шаирди «Жувакай ихтилатда» лагъайвал, ам Бакудай са тІмил пул кІватІна, къанни цІуд йиса аваз хайи хуьруьз хтанай.

Къвед лагъай месэла СтІал Сулейман Ахцегъ Гъажидихъ галаз гуьжетдиз экъечІун я. Заз и месэладикай кхъенвай авторрин тІварар къаз кІанзавач. Абуру кхъизвайвал, гуя а чІавуз Ахцегъ Гъажиди Бакуда девлетлуйрин пад хвенай ва фялейрин забастовкадиз акси экъечІна абур русвагъдай шиирар кхъенвай. Гъавилай пакамалай няналди нефтІадин мяденра залан шартІара кІвалахзавай лезги фялейри Сулейманавай Ахцегъ Гъажидиз шииралди туьнбуьгъарун тІалабнай. Фялейрин пад хвейи Сулейман Ахцегъ Гъажидихъ галаз гуьжетриз экъечІнай. Гуя и вакъиа себеб яз Сулейман Бакудин фялейриз сейли хъанай. Им дуьз фикир туш. Гъакъикъатда Сулеймана Бакуда кІвалахай къве йисуз вичин камаллувилелди фялейрин патай гъуьрмет къазан-

мишнай.

СтІал Сулейман Ахцегъ Гъажидихъ галаз гуьжетдиз экъечІун акъулди къатІудай кар туш. Малум тирвал, Гъажиди Бакудин «Чулав шегъерда» кІвалахзавай ва вири фялейр хъиз, гъамни залан шартІара яшамеш жезвай. Ахцегъ Гъажи вич фяле шаир тир. Ада вичин шиирра кесиб фяледал алай гуж, адан яшайишдин туькъуьлвилер къалурзавай. Адан «Рабочидин чар», «Хабарце» хътин шиирар рикІел хкун бес я. Ихътин шаир девлетлуйрин пад хвена, кесиб фялейриз акси экъечІун мумкин тирни? Къвед лагъайди, лезги фялейри 1903-йисуз авур забастовкадин вахтунда Сулейман Бакуда ваъ, вичин хайи хуьре авай.

СтІал Сулейманни Ахцегъ Гъажи сад-садав гутунзавай мад са месэла ава. Са тІвар-ван авай къелемгълиди кхъенва: «Са сеферда Сулейманан къилив гъетегъар атанай. Абури и муьквара, мал-меслят туь-

кІуьн тавуна, Баку туна, хуьруьз хтун мажбур хъанвай. ГъикІ ятІани шаир Ахцегъ Гъажидик гъетегърин бахтсузвили шадвал кутуна. Ада абурал хуьруьнарзавай чІал туькІуьрна. И шиир гъетегъриз ван хъана. Идакди гъетегъ фялейр гзаф бейкеф хъана ва абур Сулейманавай Гъажидиз жаваб гун тавакъу авуна. Шаирди бахтсузвилик акатай лезгийрал хуьрей Гъажидиз туьгъметдин чІал туькІуьрна, гъетегърив вугана, ам Бакуда дуланмиш жезвай Гъажидал ракъурна».

СтІал Сулеймана Ахцегъ Гъажидалракъурай чар гъинва? Абурун уьмуьрдиз талукъ материалра и делил вучиз авач? Ихътин зурба шаирдин, XX виш йисан Гомеран уьмуьрдин рекъихъ ва яратмишунрихъ галаз алакълалу тир бине авачир делилар арадай акъудна халкъдив авайвал асул гъакъикъат агакъарна кІанзава.

Гуьлхар ГУЪЛИЕВА

КЪАБГЪАН ЧІАЛ ВУЧ Я?

ГАФУНИН АКЪАТАЙ ЧКА

Къадим тарихчийрин эсерра «Кабк» ороним ава. Абуру Къафкъаз дагълариз «Кабк дагълар», Къафкъаздин халкъариз «Кабкан халкъар» лагъанва (Килиг: Н.В.Пигулевская. Сирийские источники VI в. о народах Кавказа. Вестник древней истории. I. М., 1939, ч. 110). И къилий лугъун хьи, Къафкъаз тІварцІин ери-бинедикай тарихчийри жуьреба-жуьре фикирар лагъанва. Ингъе гъафбуру и гафунин асул акъатай чкадиз илимдин рекъелди ваъ, чпин рикІяй феи хиялралди баянар гузва. Абурулай тафаватлу яз чаз «Къафкъаз» гафуниз чІалан илимдин талукъ хилев – этимологиядив къадайвал баянар гуз кІанзава.

Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, сифте яз Къафкъаздин тІвар къелемдиз къачурди чи эрадал къведалди VI-V виш йисара яшамаш хъайи грекрин алим Эсхил я. Ада дагъларин тІвар вичин дибда лезгийрин «къав» ва «кас» гафар авай «Кавкасос» хъиз къелемдиз къачунай. Геродотани вичин «Тарих» ктабда гъа икІ хъенва. Маса грек тарихчиди – Эратосфена дагъдин тІвар «Каспиос» хъиз къейд авунва. Гуьгъуьнлай тарихчийри и топоним «Кав», «Кавк», «Кабк» хъиз къалурнава (Килиг: Винидихъ галай чешме). Араб тарихчийрикай IX асирда Ибн ал-Факигъ ал-Гъамаданиди, X асирда ал-Масудиди Кабк дагълара яшамаш жезвай халкъарикай малуматар ганва.

Туьркверин тарихчи Шерафеддин Ерела кхъизва: «Къафкъазда (Къафкъасяда) касарилай вилик гъихътин тайифаяр яшамаш хъанатІа хабар гудай са чешмени авач ва гъавилий и чилерал са къадар гелер тунвай виридалайни къадим тайифа Касар я лугъуз жеда. «Къафкъаз» тІварцІи «Касарин дагъ» хътин мана гузва лагъай фикирар негъиз жедай маса фикирарни авач. Къафкъаз хъиз Казбек, Каспи гъуьл ва Къазикъумух тІварарни «Кас» гафуникай хъанвайбур я... Къафкас тІвар лезгидалди «Касарин дагъ» лагъай чІал я (Шерафеддин Ерел. Дагъыстан ве дагъыстанлылар. Истанбул, 1961, ч. 1). Гъам и алимди, гъамни маса туьрк тарихчи Жамал Гекчеди къейд ийизвайвал, Къафкъаздин тІвар Самур вацІун патав яшамаш хъайи чІехи Кас тайифадин тІварцІихъай хъанвайди я. Касари ина Къавкас тІвар ганвай хуьрни кутунай.

Аквазвайвал, жуьреба-жуьре халкъарин тарихчийри чпин чІаларив къадайвал кхъенвай «Кавкасос», «Кав», «Кавк», «Кабк», «Къаф» хътин тІварарин дибда лезгийрин «къав» гаф ава. Гъавилий и оронимдин сад лагъай компонент гъа икІ кхъена кІанзава. Къвед лагъай компонентни лезги гаф я: «кас». Лезги чІалан факт асасдиз къачуртІа, «Къафкъаз» гаф Къавкас (Къав + кас) хъиз кхъиз жеда ва ада гъакъикъатдани лезгидалди «Касарин къав (дагъ)» хътин мана гузва. Кас тайифадин тІварцІихъай «Кас вацІ», «Кас гъуьл», «Касан хуьр», «Каспиана» хътин тІварарни арадиз атайди грек ва румви тарихчийри къилди къейд авунва (Килиг: Тревер К.В. Новые данные в южных связях Дагестана в IV-III тысячелетиях до н.э. // КСИН. Вып. 108. – М., 1966. – П. 55).

Гъа инал лагъана кІанда хьи, къадим девирра лезги чІалан «къав» гафунихъ «дагъ» хътин манани авай. Им ономастикадин ва фольклордин материалар асасдиз къачуна регъятдаказ субутиз жезва. Бязи лезги хуьрерин агъалийри «къав» гафуникай гилани дагъдин манада менфят къачузва. Исятда лезгийр яшамаш жезвай чилерал Къав, Къурукъав, Куьриканкъав тІварар алай дагълар ала. Исмаиллы районда авай Къав дагъ Гуьйчай ва Куьрдемир вацІарин вини кыле кхаж хъанва ва адан къакъанвал 2441 метр я. Чи эрадал къведалди лезгийрихъ Къавгъепел лугъудай хуьр, юкъван виш йисара Къав тІвар алай шегъер ва хуьр хъанай (Килиг: Муьзеффер Меликмамедов. Лезги чІалар. Баку, 2008, ч. 107).

Гафунин акъатай чка тайинарайдалай гуьгъуьнлиз адан «къабгъан чІал» терминдихъ галаз гъихътин алакъа аватІа лагъана кІанда. Са гафни авачиз, чІалан тІвар дуьшуьшдай арадал атанвайди туш.

ЧІАЛАН ТІВАР

И месэладиз цІийикІа, тарихдин ва чІалан делилрал бинелу яз килигна

кІанзава. Винидихъ гъайи делилар асасдиз къачуртІа, къадим чешмейра гъатнавай «кабкан халкъар», «кабкан чІалар» хътин ибарайри «дагъдин халкъар» ва «дагъдин чІалар» хътин манаяр гузва. Къадим тарихчийри Къафкъазда 300-елай гъаф чІалар авай лугъузва ва дагъвиар жуьреба-жуьре чІаларал рахазвайди къилди къейд ийизва. Якъин хьи, са-сад и чІаларин тІварар къун четин тир ва гъавилий абуруз санлай «дагъдин чІалар» лугъузвай.

Мумкин я лезгийри а чІавуз Къафкъаздин чІалариз «къавгъан чІалар» хътин тІвар гун. Гъа инал лугъун хьи, къадим девирра чи чІала цІийи гаф арадиз гъизвай гилан «-ан» формантдикай «-гъан» хъиз менфят къачузвай. Къиблепатан Дагъустандин бязи лезги хуьрерин агъалийрин меце исятдани цІийи гаф туькІуьрзавай «-гъан» ава. Аквадай гъаларай, къадим тарихчийри чи «къавгъан» гаф къачуна чпин чІаларив къадайвал «кабкан» авунва. Фонетикадин дегишвилериз килиг тавуна, алай вахтунда лезги чІала и гаф гъам «къавгъан», гъамни «къабгъан» хъиз амазма.

Гаф чавай къачунвайди тарихдин делилрайни къатІуниз жеда. Вучиз лагъайтІа къадим девирра грекри, румвийри, фарсари, арабри ва масабуру Къафкъаздин виридалайни гъаф алакъаяр хвейи халкъарикай сад лезгийр тир. Чи эрадин эвелра яшамаш хъайи, Къафкъазда пара халкъар ава лагъай

румви тарихчи Плиния генани машгъур агъалияр хъиз, агъадихъ галай сиягъдив къадайвал абурун тІварар кхъенва: абхазар, гуржийар, сванар, лезгийар, цезар ва са шумуд маса халкъар (Килиг: В.В.Латышев. Известия писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Т. I. СПб., 1890).

Машгъур фарс ва араб тарихчийри ва сиягъатчийрини Къафкъаздин халкъарикай рахадайла гъафни-гъаф абхазрин, гуржийрин, адыгейрин ва лезгийрин тІварар къазва (Килиг: Н.А.Караулов. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. СМОМПК. Вып. 29 (Тифлис, с. 1-73); вып. 31 (Тифлис, 1902, с. 1-57); вып. 32 (Тифлис, 1903, с. 1-63). Гъа икІ, XI-XII виш йисариз талукъ «Гуржистандин уьмуьр» ктабдани Къафкъаздин виридалайни сейли халкъарин жергеда кІвенкІе абхазрин, адыгейрин, осетинрин, лезгийрин тІварар кхъенва (Килиг: Гуржистандин уьмуьр (гуржи чІалал) I. Чапдиз гъазурайди: С.Каухчишвили. Тбилиси, 1955).

И делилар асасдиз къачуртІа, лугъуз жеда хьи, къецепатан тарихчийри, сиягъатчийри ва савдагарри чпиз мукъувай чизвай халкъаривай гафарни къачун мумкин я. «Кабкан» («Къавгъан») гаф лагъайтІа, абуру анжах лезгийривай къачунва. Вучиз лагъайтІа Къафкъаздин маса халкъарин меце ихътин гаф авач. Алимри кхъизвайвал, лезги чІала табасаранвийриз «къабгъан» лугъудай гафни ава (Килиг: М.Е.Алексеев, С.Х.Шихалиева. Табасаранский язык. М., 2003, с. 11). И делил чи машгъур алим ва шаир Гъасан Алкъвадарвидин «Асари-Дагъустан» эсердайни тестикъ жезва ва бязи дагъдин лезги хуьрерин агъалийри табасаранвийриз исятдани къавгъанар лугъузва.

Тарихда са делилни малум я хьи, виликан вахтара къабгъанри чпин чІал са акъван кваз къадачир. Абуруз адал рахаз кІандачир. ЧІалаз лагъайтІа, датІана къайгъу къалурна кІанда, ам вилик тухвана кІанда.

ИКРАМ АВУНА КІАНДА

Лезги чІаларикай, гъабурукрай яз табасаран (къабгъан) чІалакай гаф кватайла Гъасан Алкъвадарвиди вичин «Асари-Дагъустан» эсерда кхъенай: «Лезгийри чпин чІалар вилик тухузва, абурал манияр теснифзава, абур хуралай хъайитІани ахтармишиз алахъзава, чпин чІалариз лазим тир фикир гузва. Анжах табасаранри чпин чІалаз (къабгъан чІалаз) гъич са фикирни гузвач ва гъар гъи жуьреда хъайитІани ам кваз такъаз алахъзава. И чІалалди тамам са риваят ва мани теснифун анихъ амуькрай, адал гъатта рахазни кІанзавач, чІехи пай халкъ са бубат чирнавай маса-куьре (лезгийред.) ва туьрк чІаларал рахазва. Гъатта дишегълийрини мехъеррал манияр лугъудайла ва къейибурухъ шелардайла, чпин чІалакай менфят къачудач, чпин гъиссер бязибуру са гъалда чизвай туьрк, са бязибуруни куьре чІалалди

къалурзава. ИкІ ятІани, къабгъан чІал, амай лезги чІалар хъиз, риваятар ва манияр яратмишун патал тамамвилелди виже къведайди я ва винидихъ тІвар къур генерал (П.К.Услар – ред.) ихътин гъал акурла гъаф тажуб хъана амуькна ва ада табасаранвийрал айиб гъана» (Алкъвадар Гъасан эфенди. Асари-Дагъустан. Магъачкъала, 2015, ч. 14-15).

Гъа инал лугъун хьи, тарихда къегъал ксархъизгел тунвай табасаранвийри чпин нугъат лезги чІалавай къакъатайдалай къулухъ чІалан къайгъу чІугунач. Маса лезги чІалар хъиз, табасаран чІалан къилелни чІехи мусибатар атана. 1959-йисуз Табасаранда хъайи машгъур этнограф Л.Лаврова вичин «Этнография Кавказа» (Ленинград, 1982) ктабда кхъенай хьи, маса чІалари къвердавай табасаран чІал арадай акъудзава. Тарихчи М.М.Ихилова и месэладин гъакъиндай ихътин малумат ганва: «Дербентдин къвалав гъай Табасарандин агъалийрин са паюни (Ерси, Зиль, Гъемейди, Мугъарты, Дарваг хуьрер ва мсб.) чпин хайи чІал фадлай дегишарнава. Тарихдинни этнографиядин делилри субутзавайвал, и хуьрерин агъалияр табасаранвийр я. Гъаф топонимрин тІварар (хуьрер, тІулар, сулар ва мсб.) табасаран чІалан гафарикай арадиз атанвайбур я. Алай вахтунда Табасарандин и чилерал яшамаш жезвай агъалияр азербайжанвийрихъ галаз ассимиляция хъанва ва азербайжан чІалан къетІен жуьредин диалектдалди рахазва» (Ихилова М.М. Народности лезгинской группы. Махачкала, 1967, с. 26)

Алимди къейд ийизвайвал, чпин диде чІал – лезги чІал хвеначиртІа, абур мадни пара ассимиляция хъунухъ мумкин тир. Лезги чІал табасаранвийр паталди къалхан хъана. Исятдани табасаран чІалан лексикадин са пай лезги гафари тешкилзава (Килиг: М.Е.Алексеев, С.Х.Шихалиева. Табасаранский язык. М., 2003, с. 113). Гъаф лезги гафарикай табасаранвийри авайвал менфят къачузва. Гъа инал лугъун хьи, халкъди табасаран чІалалди туькІуьрнавай манийрани лезги гафарикай ва цІарарикай гегъеншдиз менфят къачузва. Санлай и манияр лезги ва табасаран чІаларин синтез я. Месела:

*Къакъан дагълар къве жиредин
Нур гузавай, я вили яр.*

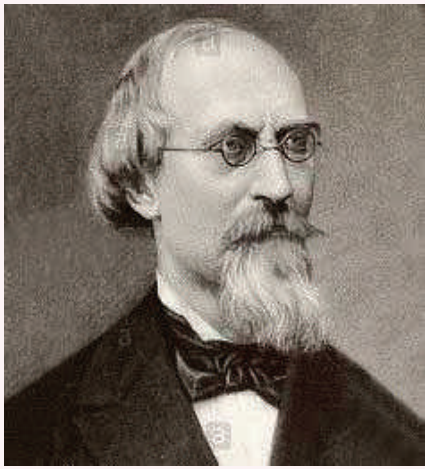
*Вири дердер, чІугъаз гъамар,
Чун кюретдин гъамар гъайиф.*

Ина «жиредин» «жуьредин», «кюретдин» «къведан» лагъай чІал я. Ихътин мисалар гъаф гъиз жеда. Гъа икІ, чІалан илимдин ва фольклордин делилри субутзавайвал, лезги чІалан группадик акатзавай вири чІаларин, гъакІни къабгъан чІалан диде чІал лезги чІал я. Чи чІалар хъиз, халкъарни сад я. Виш йисара чапхунчийривай лезги чІалар, лезги халкъар, лезгийр сад-садавай къакъудиз хъанач, мадни къакъудиз жедач. Вучиз лагъайтІа, чи пун лап деринра ава. И деринвал, и къегъалвал хуьн паталди чна чи чІалариз генани къевелай икрамна кІанда.

Муьзеффер МЕЛИКМАМЕДОВ

“ЛЕЗГИНКА АДА”

Фридрих Боденштедт

Многие зарубежные авторы с давних пор проявляли большой интерес к Кавказу и в особенности к Дагестану, следили за освободительной борьбой кавказских горцев и других народов против царизма, писали о движе-

ниях, возглавляемых Кази-Магомедом (Газимухаммадом), Хамзат-бегом (Хамзат-Беком) и Шамилем. Многие работы зарубежных исследователей, однако, оставались неизвестными не только для широкого круга читателей, но и для специалистов.

Весьма известный в свое время немецкий исследователь XIX века Фридрих Боденштедт является автором книги «Народы Кавказа и их освободительные войны против русских», изданной в двух томах в 1847 году в Берлине. Он отводил особое место шейху Мухаммаду Ярагинскому и первому имаму Дагестана Газимухаммаду. Ф.Боденштедт, родившийся в 1819 году в г. Пайне близ Ганновера был известен как писатель и переводчик.

В Германии он пропагандировал русскую литературу, распространяя там произведения писателей и поэтов России

в собственных переводах на немецкий язык. В течении четырех лет (1840-1844) Боденштедт работал в качестве домашнего учителя в Москве. Он был знаком с русскими писателями и поэтами Герценом и Лермонтовым.

Боденштедт совершал длительные поездки по странам Кавказа и Переднего Востока. Он дружил с азербайджанским поэтом Мирзой Шафи Вазехом. Боденштедт работал профессором славистики в Мюнхене, директором театра в Майнингене, издавал газету в Берлине. В 1853 году он написал замечательную поэму «Лезгинка Ада».

Во время своих поездок по Кавказу в 1840-1845 гг., поэт изучал духовное творчество духовного вождя национально-освободительного движения, шейха Мухаммеда Яраги. И в поэме “Лезгинка Ада” есть некоторые строки из воззва-

ния, вложенные Боденштедтом в уста своего героя Дервиша Мухаммада, прототипом которого послужил шейх Мухаммад Ярагинский.

Поэма “Лезгинка Ада” была переведена с немецкого на русский язык несколькими переводчиками, среди которых есть и М.Дугричилов.

В книге Боденштедта, посвященной Кавказу, содержится описание Кавказа, его жителей, интересен историко-этнографический обзор, общий очерк Дагестана и его племен, рассказ о лезгинах.

Книга Фридриха Боденштедта в свое время пользовалась большой популярностью на западе, она была переиздана в Германии через семь лет после публикации. Французский перевод увидел свет в Париже в 1859 году.

С. КЕРИМОВА

ЗАГАДКИ ИСТОРИИ

ИМПЕРИЯ ИНКОВ

Империя инков была для своего времени невероятно огромной. Инкам принадлежали земли от севера современного Эквадора до юга Чили с населением в 11 миллионов человек. Столица огромного государства – Куско - поражала воображение не только туземных подданных Великого Инки, но и испанских завоевателей, впервые увидевших этот город в 1530 году. Ученые до сих пор не могут понять, каким образом полуграмотные индейцы смогли построить такие величественные дворцы, дома, храмы. Но больше всего удивляют стены Саксайуамана – городской цитадели.

Саксайуаман был не только цитаделью, в которой при необходимости могло укрыться все население Куско, но и складом продовольствия, оружия, припасов. Кроме того, крепость на Соколиной высоте считалась домом бога Солнца.

Цитадель была возведена на крутой горе, защищенной с двух сторон крутыми речными обрывами. С севера на возвышенность вел удобный широкий подъем, и он был перегорожен тремя рядами зигзагообразных стен, возвышавшихся одна над другой. Каждая стена тянется на расстояние около 400 метров и содержит около сорока выступов. Их толщина достигает трех метров, а высота колеблется от трех метров до шести с половиной, а местами до девяти.

Согласно легенде крепость строили 20 тысяч человек, а по некоторым данным – 50 тысяч. Самое поразительное – каменные блоки, из которых сложены стены. Большинство из них имеют размеры три на три на шесть метров, но встречаются настоящие гиганты: 128 и даже 200 тонн весом! Остается только гадать, как инки, не знавшие колеса и рычага, пользуясь только наклонными плоскостями и канатами, умудрялись перемещать такие гигантские глыбы.

У перуанских инков золото считалось священным металлом бога Солнца. Оно предназначалось для жертвоприношений, поэтому многие ритуальные сосуды были сделаны из золота.

Инки боготворили золото и делали из него все что только можно: различные

украшения, фигурки людей, троны Великих инков, предметы обихода.

В XVI веке в столицу Великой империи инков – священный город Куско (юго-западная часть современного Перу) – прибыли испанские конкистадоры. Они были поражены количеством золота, встречающегося на каждом шагу. Их взорам предстала удивительная картина. По свидетельству очевидцев и древних испанских архивов, в роскошном храме Солнца Кориқанча (буквально – «Золотой храм») они обнаружили литой диск из золота размером с колесо, символизирующий бога Солнца, а также золотые фигурки людей и лам в натуральную величину. Но больше всего жадных и жестоких идалго поразили стены храма, покрытые листами чистого золота. Десятки тонн золота и серебра, обнаруженные завоевателями в храмах, поселениях, гробницах, переплавлялись в крупные слитки и отправлялись в Испанию. Но не все они доходили до места назначения – разгневанные боги инков топили испанские каравеллы, и золото становилось добычей морских глубин.

НА ГРАНИ ФАНТАСТИКИ

В Лондонской галерее искусств открылась необычная выставка. Ее посетители могут не просто любоваться на шедевры живописи, но и буквально погрузиться в них, стать их героями. Дело в том, что картины оживают благодаря современным технологиям. Как уверяют создатели, экспозиция позволит пережить уникальный опыт погружения в цифровое искусство и «отправиться в головокружительное путешествие». У представленных на выставке картин нет рамок как в прямом, так и в переносном смысле. Изображение проецируется на стены, пол и потолок помещения, создавая для посетителей эффект присутствия. Сюжет картин оживляется с помощью ИИ. В какой-то момент изображение статично, но затем все меняется. Например, на картине с плывущим по буйному океану кораблем вдруг вспыхивает

молния, гремит гром, волны приходят в движение – и вот зрители уже и сами посреди бушующих волн, вместе с мчущейся по ним лодкой.

Создатели выставки отмечают, что на протяжении веков художники отражали сложность нашего мира с помощью красок.

«Они наполнили холсты удивительными пейзажами, альтернативными реальностями, прекрасными цветами и предельной чистотой, стремясь выразить самую суть человечества, – подчеркивают искусствоведы. – Сегодня технологии позволяют нам стать ближе к этим шедеврам, чем когда-либо прежде. Выйдите за рамки и погрузитесь в удивительные миры, путешествуйте во времени и пространстве, чтобы ощутить каждый мазок всеми органами чувств».

КцIар райондин Яргун хуьруьн дидед чIалал рикI алай жегьилар

AZSAYLI XALQLARIN DİLLƏRİ

DÜNYANIN MÜXTƏLİF ÖLKƏLƏRİNDƏ ONLARA MÜNƏSİBƏT NECƏDİR?

Çin Xalq Respublikasında 55 millətin nümayəndələri yaşayır. Ölkədə bütün millətlərin və xalqların dillərinə eyni cür qayğı göstərilir. Azsaylı xalqları, onların itməkdə olan dillərini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək üçün ciddi tədbirlər həyata keçirilir.

Cəmi bir neçə min insandan ibarət olan nasi xalqının dili piktroqramlardan istifadə edən yeganə dildir. Nasi dilində 1400 piktroqramın olmasına baxmayaraq, onların yalnız 476-dan istifadə olunur. Bu isə dildə cəmi 2 min söz əmələ gətirir.

Nasi dilinin getdikcə aradan çıxmasının başlıca səbəbi o idi ki, xalqın oxumuş adamları dünyasını dəyişəndə hər birini bu dildə yazılmış onlara məxsus kitablarla birlikdə basdırırdılar. Beləliklə, həm belə kitabların, həm də ana dilində yazıb-oxumağı bacaran insanların sayı azalırdı. Qədim dilin getdikcə itdiyini görən Çin hökuməti yerli əhaliyə kitabların basdırılmasına son qoyulmasını məsləhət gördü və əhali bununla razılaşıdı.

Dövlət nasilərin yaşadıkları Litszyan vilayətində ana dilini öyrədən məktəblərin açılmasını təmin etdi. Bu məktəblərdə eyni zamanda Çinin dövlət dili də öyrədilir. Vilayətdə nasilərin muzeyi də yaradılıb. Burada nasi dilində yazılmış qədim mətnlər, xalqın musiqi alətləri və digər eksponatlar saxlanılır.

***

Yeni Qvineya dövlətində cəmi 3 milyon əhəlinin yaşamasına baxmayaraq, buranın xalqları 700 dildə danışır. Ölkədə bütün dillərin qorunub saxlanmasından ötrü dövlət tərəfindən əhaliyə müntəzəm olaraq maddi yardım göstərilir, yüzlərlə dildə kitablar və qəzetlər nəşr olunur. Ögey-doğmalığ salmamaq üçün yerli dillərin heç biri dövlət dili kimi qəbul edilməyib. Ona görə də burada dövlət dili yoxdur. Sənədləşmə ingilis və ərazi dillərində aparılır.

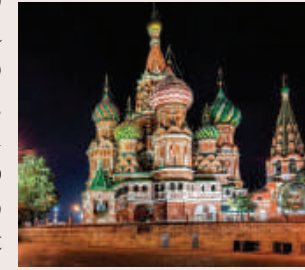
***

Rusiya Federasiyasında 194 xalq yaşayır və həmin xalqlar 176 milli dildən istifadə edir. Ölkənin 34 regionunda 47 azsaylı xalq mövcuddur. Burada milli dillərin qoruyub saxlanması ilə bağlı qanun qəbul olunub. Rusiya Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu azsaylı xalqların dillərinin öyrənilməsi, həmin dillərdə dərsliklərin və lüğətlərin hazırlanması, bu dillərin qorunmasından ötrü xüsusi proqramların həyata keçirilməsi qayğısına qalır.

Azsaylı xalqların yaşadıkları regionların məktəb və baxçalarında uşaqlara rus dili ilə yanaşı ana dili də öyrədilir. Rusiyanın tərkibindəki bütün milli respublikaların və muxtar vilayətlərin orta və ali məktəblərində ana dili tədris olunur, müəllim kadrları hazırlanır, milli dillərdə dərsliklər, qəzet və jurnallar, bədii ədəbiyyat nəşr olunur, radio və televiziya verilişləri yayımlanır. Yazıçı və jurnalist birliklərinin milli bölmələri, milli dövlət teatrları fəaliyyət göstərir. Bütün bunlar dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir. Milli respublikalarda rus dili ilə yanaşı titullar da dövlət dilləri sayılır.

Azsaylı xalqların dillərinin qorunub saxlanmasından və inkişaf etdirilməsindən ötrü lazım olan bir sıra digər mühüm tədbirlər də həyata keçirilir. Ölkədə eyni zamanda Rusiya Xalqlarının Dilləri İnstitutu, milli-mədəni muxtariyyətlər, milli-mədəni mərkəzlər, milli dil klubları fəaliyyətdədir. Bu qurumlara da dövlət tərəfindən maliyyə yardımı göstərilir.

***

Yakutiyanın Xarıyalax milli rayonunda sayca lap az olan evenklər yaşayır. Onlar əsasən maral saxlamaqla məşğul olur və köçəri həyat sürürlər. Rusiya hökuməti onların dilinin qorunub saxlanmasından ötrü çadır məktəblər təşkil edib. Hər məktəbdə 5-6 uşaq oxuyur. Onlar burada ana dili ilə yanaşı rus dilini də öyrənirlər.

Çadır məktəblərdə təhsil alan uşaqlardan ötrü həm evenk, həm də rus dilində dərsliklər və xüsusi

proqramlar tərtib edilib, müəllim kadrları hazırlanıb. Dövlət həmin məktəblərdə təhsil alan bütün şagirdləri pulsuz kompüterlərlə təmin edib.

***

Dağıstan Respublikasında 32 xalq rus dili ilə yanaşı həm də ana dilindən istifadə edir. Bunlardan 14-ü yazılı, 18-i yazısız dil hesab olunur. Yazılı dillərin hamısı orta məktəblərdə, texnikumlarda və institutlarda tədris olunur. Bu dillərdə dövlət hesabına dərsliklər, bədii ədəbiyyat, qəzet və jurnallar nəşr edilir. Respublikada milli dillərdə verilişlər yayımlayan dövlət televiziya və radio komitəsi fəaliyyət göstərir. Dağıstan Respublikasının Konstitusiyasında ölkənin bütün dilləri dövlət dilləri elan edilib və onların qorunmasına və inkişaf etdirilməsinə xüsusi qayğı göstərilir. Mahaçqalada bir neçə il əvvəl dövlət tərəfindən Dağıstan dillərini öyrənən elmi mərkəz yaradılıb.

Respublikada yazısız dillərin əlifbasının hazırlanması, bu dillərdə ikidilli lüğətlərin nəşr olunması diqqət mərkəzindədir. Son illər ləzgi dil qrupuna daxil olan yazısız dillərdən ağıl, saxur, rutul dillərindən ötrü əlifbalar hazırlanaraq dərsliklər çap olunub və onlar yazılı dillər sırasına keçib.

Dağıstan Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutu ləzgi dil qrupuna aid olan, Azərbaycanda yaşayan buduqluların və xınalıqlıların dillərinin qorunub saxlanması ilə əlaqədar Mahaçqalada kütləvi tirajla "Buduqca-rusca lüğət" (1984) və "Xınalıqca-rusca lüğət" (2002) kitablarını çap etdirib. Burada həmçinin cəmi bir kənddə işlənən botlix və arçi dillərində də lüğətlər nəşr olunub. Hazırda institut bütün yazısız dillərdən ötrü ikidilli lüğətlərin hazırlanması proqramını həyata keçirir. Son vaxtlar Dağıstan Dövlət Universitetinin müxtəlif dillərdə kadr hazırlayan jurnalistika fakültəsində telestudia yaradılıb. Burada tələbələr öz ana dillərində verilişlər hazırlayıb, müəyyən təcrübə toplayırlar.

Azsaylı xalqların dillərinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi sahəsində Dağıstanı bütün dünyaya nümunə göstərən respublika adlandırmaq olar.

M.MƏLİKMƏMMƏDOV

SUVACALDA BİR RƏSSAM VAR

Qusar rayonunun Suvacal kəndində şair təbiətli bir meşəbəyi yaşayır. Onun ağac üzərində yaratdıqlarının hər biri bir mükəmməl əsərdir, tamaşasından doymaq olmur, deyə tanınmış qusarlı aktyor Cavid Tahirov rəssam haqqında mənə ürəkdolusu danışdı. Həmin adamın sorağı ilə kəndə yola düşdük.

Sakin Mirzəbala oğlu Şixmətovun evi kəndin qurtaracağında, yamyaşıl tərənin üstündədir. Bu çiçəklərə qərq olmuş ev qeyri-adi səliqəsi ilə dərhal diqqəti cəlb edir. Həyətdə girməyinlə sanki muzeyə düşürsən. Müxtəlif ağacların kötlərinə, budaqlarına, köklərinə öz yaradıcı təxəyyülünün köməyi ilə yeni həyat vermiş Sakinin, bu sakit təbiətli mehriban insanın incə zövqünə heyran olmaya bilmirsən.

Sakin cavanlığında kənd klubunda mədəni işlər üzrə təşkilatçı işləyəndə musiqi ilə məşğul olub, qarmonda çalıb. Son 15 ildə Xuray-Ləgər-Şahdağ meşə massivində meşəçi işləyib. Bütün varlığı

ilə təbiətə vurğun olan bu adamın meşəyə olan məhəbbəti onun əl işlərindən aydın görünür. 100-dən çox əsərin müəllifi olan Sakinin bir sıra əsərləri onun doğmalarının, dostlarının evlərini bəzəyir.

Bu evin tikintisindən tutmuş qapı-pəncərələrinə kimi hər şey Sakinin əllərinin zəhmətinin nəticəsidir. Həyat yoldaşı sarıdan bəxti gətirib. Hər yanda İradənin əllərinin səliqəsini, yaşıllıq yaratmaq həvəsini gördük. Gəlini Leylanın da gözəllik aşığı olması, becərdiyi otaq çiçəkləri ilə evə qərribə bir ab-hava gətirməsi də ürək açır.

3 oğul, 1 qız atası olan Sakinin rəssamlıq istedadı onun oğlu Ağamədə də keçib. Onun boş vaxtlarında ilhamla, həvəslə bu işlə məşğul olduğunu görəndə Sakin qürur hissi keçirir.

S.KƏRİMOVA

Играми редакция! XIX виш йисан къвед лагъай паюна лезгийр яшамеш жезвай Къиблепатаг Дагъустанда, иллаки Куьре ва Самур округра хуьруьн майишат ва санайи вилик фенвай ва чи халкъди Дагъустандин экономикадик чехи пай кутазвай. Вучиз ятлани эхиримжи вахтара а девиррикай кхъизвай ксари и месэла рикелай ракурзава, гъатга чи тварни къазвач. И месэладихь авсиятда аз бязи деллирикай лугъуз кланзава.

А вахтунда Куьре округда малдарвал акъван вилик фенвай хьи, ина чпихь къилди 20-далай гзаф калер ва 100-елай гзаф хипер авай хизанрин къадар 1000-далай алатнавай. Гъа са икъван хизанри 20-30 балклар хуьзвай. Чпихь 4 агъзурдалай гзаф хипер авай 300 къван хизанар, 100-елай гзаф балклар авай 220 къван хизанар сиягъдиз къачунвай. Архивдин материалра къалурнавайвал, 1886-йисуз Къафкъаздин лап девлетлу хуьрерин сиягъда твар гъатнавай тек са Къуруш хуьре 3 агъзур калер, 2 агъзурдалай гзаф балклар, 72 агъзурдалай гзаф хипер авай. Ахцегъин базардал а чаван пулуналди гъар йисуз 111 агъзур манатдин малар, 140 агъзур манатдин

йисар маса гузвай. Им Дагъустанда виридалайни чехи рекъем тир.

Самур округдин агъалийри цвазвай ктуртар, кавалар, япунжияр ва литинин чекмеяр Бакуда, Тифлиса, Иранда маса гузвай. Лезгийрин магъут вичин еридал гъалтайла ахъгинди тир хьи, амингилисрин магъутдилай хъсан я лугъудай. Дагъустандин тарихдин ктабра кхъизвайвал, лезги магъут вири Закафкъазиядиз, Ирандиз, Гъевчи Азиядин уьлквейриз сейли тир. Самур ва Куьре округдин агъалийри хразвай халичяяр, сумагар, рухар дуньядин 20-далай гзаф уьлквейрин савдагарри къачузвай. Лезги шаларинни тай авачир. Абура са шумуд уьлкведа маса гузвай. Миграгъ, Пиперхуьр, Ахцегъ, Гиляяр,

лай чи чилерал ихътин къапар расдай чехи карханаярни арадал атанай. Къуре округда женгинин балклар хуьзвай 20 завод авай. Гъа инал лугъун хьи, 1899-йисуз Тифлиса кьиле фейи санайидин ва хуьруьн майишатдин выставкада Дагъустандин магъусурикай 175 экспонат къалурнай ва абурукай 46-да пишкешар къачунай. Магъусулин 60 къванди лезгийриз махсус тир ва абурукай 18 магъусу пишкешдиз лайихлу хъанай.

Марагълуди ам я хьи, а вахтунда лезги чилерал нафтадин ва къизилдин мяденар ашкара авунай, къел акъуднай. Чи живедин мяденри къецепатан уьлквейрин фикир желбнай. 1893-йисалай къил кутуна Гъепецгъ ва Хпедж хуьрерин живедин мяденар акъваз тавуна истисмар авунай. Эвел абура Дагъустандин карчи М.Далгата ва Куьре округдин къил Асвацатурова маса къачунай. 1895-йисалай мяденар урус карчийрин гъиле гъатнай, XX асирдин эвелра Англиядин минералрин синдикатди абуруз иесивал ийиз гатумнай ва чи гзаф къиметлу минерал ери хъсанарна Англиядиз тухванай. Гъа ик, къецепатан карчийри чи маса минераларни тарашнай.

Ихътин деллар мадни гъиз жеда. Гъайиф къведай кар ам я хьи, бязи авторри абура кваз такъуна чи тарихдиз къецгъ гузва. Гъавилай чна гъар са девирдин лезги тарихар винел акъудна, хъсандиз чирна, авайвал кхъена кланзава.

Тамилла БЕКЕРОВА,
Дагъустан Республикадин
Дербент шегъер

ТАРС ГУЗВА

«Ван алачир гъарай» лугъуз тежедай къван метлебу ва марагълуду фильм я. Аялриз тербия тагана абура гадарзавай диде-бубайриз, хайибурун къадир течир веледриз тарс гузвай фильм я. Сценарий гъикъван маналу ва таъсирлу я. Актерри чпин ролар гъикъван хъсандиз тамарзава. Са гафуналди, фильм арадиз гъидайла гъар са месэладикай дериндиз фагъумнава. Авайвал лугъун хьи, аз икъван гагъди инсанриз тербия гудай «Ван алачир гъарай» хътин маналу фильм акурди туш.

Фильмди дидед риклин чехивал къалурзава. Вич къуьзубурун квале яшамеш жезватлани Сарият халади веледар усаларзавач. Акси яз, Сенуберахъ галаз суьгъбет ийидайла лугъуза: «Зи рухваря къадирсузбуру туш. Абуруз зун чпин чандилай пара кланзавайди я. Заз абуруз пар жез кланзавач». Ингъе дидеди веледар тарифарзаватлани, асул гъакъикъат ам вичин рухвайрин квалериз фейила винел акъатзава. Адавай я вичин веледрихъ, яни хтулдрихъ галаз рикляй суьгъбет ийиз жезвач. Ам къарсур жезва, анай акъатна хъфиз кланзава.

Бес са мус ятлани хайибуру гадарнавай етим аялрин тахсир вуч я? Абурун диде-бубайрихъ гъасретлувили, гъамлу гъалари вуч лугъуза? Абуруни Теймура хъиз, чеб инай акъудна чпин квалериз тухудай инсанрин рехъ хуьзва. «Ван алачир гъарайдин» цугъ галукъзава фильмдиз килигзавайбурун япарихъ: «Эй, хайибура, аялар гадармир. Эй, веледар, хайибура хуьх, къадирсуз жемир!»

Заз лугъуз кланзава: «И фильмдикай нетижа хкуд, инсанар! Гъахъ рекъив агат!» Ихътин таъсирлу фильм арадиз гъанвай Седакъет Керимовадиз баркалла хъурай!

Алияр МУРАДОВ,
Сумгаит шегъер

УЬЛКВЕ МАСАКИА ТУЬКЮЬРАЙ ДИШЕГЪЛИ

1729-йисуз Пруссиядин Штеттин шегъерда дидедиз хъайи са рушал гзаф четин твар эцигнай: София Августа Фредерика Ангальт-Цербстскя-Дорнбург. 15 йиса аваз ада вичин лютерандин православ диндив эвез авуна. Гъа идалди секин тахъана вичин четин тварни дегишарна ва адакай Екатерина хъана. 18 йис алаатайла, яни 1762-йисуз адан тварцихъ римвийрин къвед лагъай рекъем (II) гихлигна. 1767-йисуз и дишегъли «Чехи. Гзаф акъуллу. Ватандин

диде» титулриз лайихлу акуна. 34 йисуз

ДУЬНЯД КРАР

Россиядин империя идара авур и немс дишегълиди – II Екатеринади титулар негъна. ГъакI ятлани адан тварцихъ къедалди «Чехи» лугъудай эпитет галазва. Адан чехивал, гъайбат квекай ибарат я? Садбуру и гаф ада дявейра къазанмишай агалкъунрихъ, масадбуру империядин чилер гзафни-гзаф геьеншарунихъ алакьалу ийизва. Ам урус пачагълугъдин тахтунал атайла империядихъ 18 миллион агъалияр авайтла, ада пачагъвал авур эхиримжи йисара агъалийрин къадар 36 миллиондив агакънавай.

Садбуру II Екатеринади уьлкве идара авунин, экономикадин ва маарифдин рекъай кьиле тухвай чехи реформаяр фикирда къуна адаз «Чехи Екатерина» лугъуза. Ада тухвай реформайри гуьгъуьнин виш йисара Россия империядин Европада гегемонвал таъминарнай. Сифте яз Россиядин тарихдин жемият арадиз гъайи ва адаз регъбервал гайи княз Пётр Вяземскийди кхъейвал, урусдиз (I

Петраз) урусрикай немсер ийиз кланзавай, амма вичи I Петран рехъ давамарзава лагъай немс дишегъли урусрикай халисан урусар ийиз алахънай.

1768-1774-йисара Осман империядихъ галаз тухвай дяведа уфтан хъайи II Екатеринади Крымни Кубан Россиядихъ галкларнай ва Новороссия арадал гъанай. Акъван чавалди Европада урусриз «асул квадарна чур хъанвай, хкатай инсанар» лугъузавай. А чавуз урусри европавийрин пекер алулзавай. Абуру Европада къайдаяр къабулнавай, майишатда ва хизанда европавияр хъиз ацукъун-къарагъун адет хъанвай. Миллет сад ийизвай къуват – хайи чал кваз къазмачир. Гзафбуру чеб немс ва Европада маса чалаларал рахазва лугъуз дамахарзавай. Урус чалалди рахун ва кхъин абуру айиб кар яз гъисабзавай. Урус чал ички хъвазвайбурун, чиркин инсанрин ара чал я лугъузавай. I Петран стхадин хва Лев Нарышкина II Екатеринадиз куз-хъукъваз лагъанай: «Чехи гъукумдар, зун аял

тир вахтара ва агакънавай жегъил тирла урусриз лап усал халкъ хъиз килигзавай, абуруз сев, гъатга вак лугъузавай... Эгер инсанди вичи вичиз гъурмет ийизвачтла, масадбуруни гъурмет ийидач».

II кардин хъсандиз гъавурда авай II Екатеринади и рекъай чехи дегишвилер кьиле тухвана. 1767-йисуз ада гайи фармандин сифте гафар икI тир: «Россия Европада держава, урус халкъ Европада халкъ я». Гъа икI, ада Россия садазни ухшар тушир вичин махсус рекъай тлуз фена кланзава лагъана. II Екатеринади вири идарайра урус чал кардик кутуна. Европада пекер дегишарна урусрин пекер алулна. Вирибуру адалай чешне къачуна.

1783-йисуз Россиядин Илимрин Академия арадиз гъайи II Екатеринади адан вилик тайин везифа эцигнай: «Жуван Гаф вириниз сейли авун». Яни урус чалаз Европада ва дуьньядин чехи чалан статус гун. Пачагъвал авур сифте йисара «Россия Европада са пай я» лагъай II Екатеринади вичи империя идара авур эхиримжи йисара лагъанай: «Россия вич са дуьнья я ва адаз садни герек авач».

“САМУРДИН” МЕКТЕБ

Яру дагъдин ценерив гвай са хуьре вирида сад хъиз гамишар хуьзвай. Гъар са хизандин ризкъи и гъайванрилай аслу тир.

Къарилай са къуз Абдул тIвар алай са гададиз цурин цлакай куьрсарнавай къирмаж жагъана. Адаз дустариз вичин гъунар къалуриз клан хъана, ингъе абурукай садни патав гвачир. И чIавуз адаз сала векъ незвай барцIак акуна. Къирмаждив гагъ чил, гагъ адан кIвачер ягъиз, вичивай хъайитIа гъайван рамзавай гадади. ГъикI ятIани къирмаж барцIакдин пеле акъуна. Адай ахътин цIугъ акъатна хъи, кичIела Абдул пIинидин тарциз акъахна кис хъана.

Садлагъана хуьре гъулгъула гъатна. Пехъи хъанвай гамишар чпин цуррин ракларар хкудна къецел акъатна. Гъайванар Абдулрин кларасдин варар чукурна цIурзавай барцIакдин къилив кIватI хъана. Гамишди вичин баладин иви физвай пелез мез гуз адаз чан-рикI ийизвай. Хъел акатай гъайванар гаф-чIал сад авуна хуьрай катна. Абуруз чпиз инадзавай инсанар такIан хъанвай.

Гамишар амачиз инсанрин къа-

рай атIанвай. Абурун кар-кеспи, хизанрин ризкъи къакъаж хъанвай. Абдул аквадай вил авачир абуруз. Ам акурла чин элкъуьриз, такур къасарзавай вирибуру. Вичи

ХЪСАНВАЛ КВАХЪДАЧ

МАХ

авур кардин заланвал къатIай Абдула хуьрай катна фин къетIна. Фидай чка тийижиз атана акъатна ам Яру дагъдин ценерив. Ина ам са къуьзуь мегъуьн тарцин кланик цIайлахъан авуна агалтна.

Йифен къулариз гададин япарихъ гамишрин ванер галукъна. Ам чкадилаь хкадар хъана. Ван къвезвайнихъ килигайла адаз балаяр танарив кIевна, крчарив чпел вегъезвай ничхирар чукурзавай гамишар акуна. Къуд жанавур гъар-

ма санихъай абурал гъавалат хъанвай. Гамишри жанавурар крчарив хкажиз чилел гъалчзавайтIани абур саклани алатзвачир.

Абдула цIай квай са пая къуна жанавурал вегъена. ЦIукай кичIела ничхирар гъармад санихъ катна. Къуд пата секинвал гъатна. Гъайванри вирида Абдулаз килигзавай. Абдул вичи къирмаждив ягъай барцIакдив агатна, адан пелелай кап аладарна. Ахпа вичи цIайлахъан авунвай мегъуьн тар галайнихъ фена.

Экуьнахъ ахварай аватайла адаз аламатдин кар акуна. Гамишри элкъуьрна ам юкъва тунвай. Гъайванриз вич хъфена кланзавайди хъиз хъайи Абдул пашмандаказ рекъе гъатна. Са герендилаь элкъевена къулухъ килигайла адан пагъ атIана. Гамишар жерг яна гададин гуьгуьнаваз къвезвай. Абур санал хуьруьз хтайла хуьруьнбурун хвешивилин и къил, а къил авачир. Эхъ, писвални квахъдач, хъсанвални.

Азизрин СЕВДА

Рикиел хуьх!

ЧIалан паярикай тир существительнийрин эхирар дуьз кхъин патал бязи къайдаяр рикиел хвена кланзава. Агъадихъ чна и къайдайрикай садан гъакъиндай чирвилер гузва.

Актив падежда – **уни**, – **уьни**, – **ини** эхиррикай сад, гафунин дибда авай ачух сесинилаь аслу яз кхъида. Дибда **а**, **о**, **у** сесерикай сад хъайитIа, – **уни**; **э** (**е**), **и**, **аь** (**я**) сесерикай сад хъайитIа, – **ини**; **уь** сес хъайитIа, – **уьни** кхъида. Месела: *а) къал – къалуни; полк – полкуни; б) мерт – мертини; сим – симини; няс – нясини; в) куьк – куькуьни.*

Вичин дибда ачух сес **уь** авай существительнийдин актив падеждин эхир анжах са ачух сесиникай ибарат яз хъайитIа, а эхир **уь** гъарфуналди кхъида. Месела: *гъуьл – гъуьлуь; къуьл – куьлуь; хуьр – хуьруь.*

***

Зун, **чун**, **вун**, **къун** тIварциэвезар асул падежда эхирда **и** аваз кхъида.

Талукъвилин падежда и тIварциэвезрин эхирар икI жеда: **зи**, **ви**, **чи**, **куь**.

Абур, **ибур** тIварциэвезар вири падежда, прилагательнийар хъиз, **р** – дилай вилик у хвена кхъида: **абур**, **абурун**, **абуроз**, **абурувай** ва икI мад

***

Лезги чIала бязи числительнийар агъадихъ галайвал кхъена кланзава:

1. Существительнийдин вилик квайла **сад**, **къвед** числительнийрин эхирда д кхъидач: *са тар*, *къве аял*, *къанни са йис*.

2. Паюнин числительнийар арада дефис (-) аваз кхъида: *пуд-пуд*, *цIуд-цIуд*, *къанни вад-вад*, *къанни ирид-ирид*.

3. **Сад** ва **къвед** числительнийарикай паюнинди арадиз къведайла, сад лагъай паюнин эхирда д кхъидач: *са-сад*, *къве-къвед*.

4. Чпик числительное квай къайда къалурдай ибараяр къуд жуьре кхъиз жеда:

а) анжах гъарфаралди: *пуд лагъай тарс*;

б) къадардин числительное – рекъемдалди, причастидин – гъарфаралди: *3 лагъай тарс*;

в) къадардин числительное – рекъемдалди – причастидин чкадал дефис аваз: *3-тарс*

г) анжах рим рекъемдалди: *III тарс*.

ЧИ ИБАРАЯР

Кагал атун – тIуьниз харждаь затI амачир гъалда хъун

Калвал авун – масадахъай кичIела, адаз кландайвал авун

Кармаш хъун – 1) пуч хъун; 2) азабрик хъун

Квайни квайди – виридалайни хъсанди

Кегъкир хъун – са фикирдал кIеви хъун

Киштанар ягъун – кефер чIугун

Ктад хъун – къацIун

Курум-курум хъун – куьлуь стIалриз элкъуьн

Куфун атIун – секинвал квадарун

Куьлягъдай аватун – икрагъ хъун

Къаб алай – туьгъмет квай, айгъам квай

Къавал хайиди – дуьзена, гаф хуьз тежер кас

Къаврах хъун – бегъерлу хъун

Къад акъалтун – гзафбурукай сад хкъагъун

Къад жедалди – лап эхирдал къван

Къадакърай акъатун – къайдадикай хкатун

Къаллаж хъун – кесиб хъун

Къана рахун – нарази яз рахун

Къвал гана фин – такур къасарун

Къилав ягъун – ягъанат авун

Къамалай хъун – къетIидаказ жаза гун

Къве вил цава хъун – азарлу яз месе гъатун

Къве кIвачай акъатун – гзаф къекъуьн

Къил алай – тайин

Къил куьрс хъун – пашман хъун

Къил ягъун – башламишун

Къуд клараб хъун – гзаф дертлу хъун

Къукъ гвай – къуру дамахар гвай

ЛЕЗГИЙРИН ВАРЦАР

Юкъван виш йисаралди лезгийри 24 варз авай йикъаргандал амал ийизвай:

Чиш, Хиб, Куьгъвер, Яр, Алкъвар, Талкъвар, Элхен, Гелхен, УрукIун, ПурукIун, Циг, Чим, Ракъар, Гатун циг, Гатун куьгъвер, Гатун яр, Рагъ элкъвей, Цурк, Аязар, МуркуцI, Маргъал, Яргъал, Гарук, Сифте чим.

Юкъван виш йисарилаь инихъ лезгийри 12 вацран йикъаргандал амал ийизва:

1. Ибне – март
2. Нава – апрель
3. Пул, аяр – май
4. Къамуг – июнь
5. Чиле – июль
6. Пахун – август
7. Мара – сентябрь
8. БаскIум – октябрь
9. Цехуьл – ноябрь
10. ФундукI – декабрь
11. Гъер – январь
12. Эхен – февраль

«HAL» EKRAN HƏYATINA HAZIRLAŞIR

Ötən əsrin 90-cı illərində çapdan çıxmış, Azərbaycan oxucularının böyük marağına səbəb olmuş əsərlərdən söz düşəndə yazıçı Sədaqət Kərimovanın "Hal" romanı da sevə-sevə xatırlanır. O dövrün mətbuat səhifələrində xeyli müzakirələrə səbəb olmuş, haqqında onlarca resenziya yazılmış həmin əsər əsasında bədii film çəkilməsi oxucuların böyük arzusu idi.

Əslində bu sahədə Azərbaycan və Türkyə kinematografçıları bir neçə dəfə cəhd göstərmiş, lakin müxtəlif səbəblərə görə bu ideya reallaşmamışdır. Oxucuların böyük marağını nəzərə alaraq nəhayət, bu missiyanı müəllif öz öh-

dəsinə götürmüş, bədii əsərə ekran həyatı verməkdən ötrü söylərini cəmləşdirmişdir.

"Soyuq günəş", "Səssiz haray" və "İtən gündəlik" bədii filmləri ilə tamaşaçıların rəğbətini qazanmış S.Kərimova quruluşçu rejissor kimi öz daimi mövzusunə sadıq qalaraq mədəniyyət probleminə həsr olunan, maraqlı süjet xətti, dərin psix-

ologizmi ilə seçilən yeni ekran əsərini tamaşaçıların mühakiməsinə verməyə hazırlaşır. Filmin quruluşçu operatoru Elxan Rüstəmov, quruluşçu rəssamı Sevda Məmmədova, səs operatoru Murtuza Nəcəflidir. Filmdə tanınmış aktyorlardan Mir Sahib Ağazadə, İrənə Kərimova, İlyas Əhməd, Kəbirə Həşimli, İntiqam Soltan, Mehman Piriye, Ruslan Mürsəlov, Gülər Ləzgiyeva, Ramil Əliyev, Qurban Əhmədov və başqaları çəkilmişlər. Çəkilişlər Qusar rayonunda baş tutmuşdur.

Qeyd edək ki, digər filmlərində olduğu kimi bu filmin də musiqisi S.Kərimovaya məxsusdur. Hazırda filmin montaj işləri gedir.

"SAMUR"

ЧАКАЙ КХЪЕНАЙ...

Самур округ лезгийрин чехи округикай сад я. Инаг тлебиатдин гзафни-гзаф иер пипи я. Генг яйлахри, берекатлу никлери, бегерлу багларари, лапагрин суьруьйри хуьрерин агьалийрин агьваллувиликай хабар гузва.

Алай вахтунда и округ пуд наиблухдиз пай жезва: Ахтыпара, Докьузпара, Луьчек. И наиблухрик 80 хуьруькай ибарат тир 45 хуьруьн жемият акатзава. Хуьрера 11484 квал ава ва 66395 инсан яшамиш жезва...

...Чакадин агьалийрин клелунал гзаф рикл ала. Урус члалал чирвилер кьачун патал Ахцега са мектеб ава. Мисклинра кардик кутунвай 82 мектебда аялриз пулсуздаказ гьам илим чирзава, гьам араб члалалди Кьурьан клелун. 1891-йисуз ина 45 ичтимайи мектеб авай ва и мектебра 569 гададини 235 руша клелзавай.

Ахцегьрин урус мектебдин муаллим Д.Бабаеван «Дагьустан вилайтдин Самур округдин Ахцегьрин хуьр» макьаладай. СМОМПК, выпуск XVIII, 1893, Тифлис.

Дяве яргьалди кьиле тухуз алакьдай лезгийри чи жидайринни тупарин гуж кьатгузвайтлани, са кьуникайни кичле тахьана, датлана женг члугвазвай. Чи тупари абуруз гьикьван цлай гузвайтлани, чна атлуйрикай гьикьван пара менфят

кьачузвайтлани, лезгийри эхирдал кьван женг члугвазвай. Абуз есирда кьун гзаф четин тир. Есирвиле гьаттайбуруни чаз муьтлугь тахьун патал чпи чеб хенжелдив яна рекьизвай.

Генерал Н.М.Хатунцева генерал-аншеф Н.Ф.Ртищеваз кхьей рапортдай. 1815-йис.

Лезги члалалди клел-кхьин дегь члавара арадал атанай. Лезгийри чпин клел-кхьин Ислам дин Дагьустандиз атайлани, адалай гуьгьунизни хвена. Ислам медениятдихь авсиятда ина мектебрин ва алмирин кьадар генани пара хьана.

Чехи селжукьрин вахтунда Дагьустандин дагьдин хуьрерани медресаяр авай ва и медресайра клелун паталараб члалай лезги члалаз эл-кьурьнавай ктабрикай менфят кьачузвай.

Зекерийа ал-Кьазвинидин «Асаруьл Билат ва Эхбарун ибат» ктабдай. XIII виш йис.

Лезги тухумар чпин кьенепатан кьурулушдал гьалтайла Писистратан вахтарин грекрин филариз ухшар я. Гьар са тухум – абуз кьенин юкьузни амазма – неинки чеб-чпиз мукьва инсанрикай, гьаклани умуми марагьар авай кьерехдин ксарикай ибарат са хизан - стхавал я. Тухум-

дин кьуватлувал ва таьсирлувал адак квай инсанрин кьадардилай аслу я...

Гила, и чкаяр урусри идара ийизвайла, тухумдин метлеб тлимил хьанва: адан таьсир анжах залан гьуьжетар ва кваллин маса четин месэляяр гьялдайла малум жезва. Амма лезгийри халкьдин вичи-вич идара авунин формадикай менфят кьачуз хьайи вахтунда, тухумрин таьсирдихь сиясатдин метлебни хьана. Грекрин филади хьиз, гьар са лезги тухумдини тайин кьадар аскерар хуьн лазим тир.

А.Ф.Пасеркскийдин 1886-йисан «Военный сборник» журналдиз акьудай «Кьафкьаздикай делилар» макьаладай.

Вичин адетар, ацукьун-кьарагьун хуьзвай зегьметчи лезги гьасятда риклиз хуш жеда. Ада мугьмандиз лугьуз тежедай кьван гьуьрметар ийида. Мугьман лезги паталди виридалайни азиз инсан я. Гьавилай лезгиди мугьмандиз вичин салан няметрикай пай, рамагдай балклан гуда. Ада хванахвадихь галаз дуствал ийида ва и дуствални вичин азадвал хьиз гьамиша yine кьада.

И.И.Пантюхован 1901-йисуз Тифлисада чап хьайи «Лезгинь» ктабдай.

ГАФАРГАН

Бадара – ахлакь

Бац – бугьа

Гьавар – лап кьакьан

Гьанда – зурба

Гьармула – живе

Гьенена – ципицIрин миже

Гьек – клей

Дангу – дигмиш тахьанвай мух

ДандакI – тум куьруь

ЗакатI – дегьре

Зебердак – кьуватлу

Зибре – кьиф

Кеш – руфунин клан

Кили – игьтият

Киливал – игьтиятлувал

Кирф – явшан

Кьасават – азият

Кьу – чахмадин кьван

Кьалас – са тегьер

КьинчIир – интрига

КIакI – гьвечIи куьче

КIвана – аскIан кас

КIвел – жалгьа

КIепер – пахладин кьабухар

КIутI – ягьи

ЙицI – пис ният

МикI – азар

ВИРИДАЛАЙНИ ЧЕХИ КЪУРЪАН

Икьван гагьди дуньядин виридалайни чехи Кьурьан Татарстандиз махсус тир. Адан яргивал 2 метр, гьаркьувал 1,5 метр я. Афгьанистандай тир Мегьамед Сабир Хедриди цIийи рекорддиз кьул члугунва. Ада парчадикайни кагьаздикай гьазурнавай Кьурьандин яргивал 2,28 метр, гьаркьувал 1,55 метр я.

218 чиникай туькьурнавай ктабдин заланвал 500 кило я. Виридалайни чехи Кьурьан арадал гьун патал 500 агьзур доллар пул харжнава.

Baş redaktor
Sədaqət KƏRİMOVA
www.samuronline.com
sedagetkerimova@gmail.com

✓ **КIвенкIве фагьум ая, ахпа рахух.**
✓ **ЦIухьни вацIухь галаз гьуьжетармир.**
✓ **Гьилевайди ахьайна, цававайдахь калтугмир.**

Ünvan: AZ 1073 Bakı,
Mətbuat prospekti,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
3-cü mərtəbə, 101-ci otaq.
055-530-10-05